

Turska duboka država: *stay behind* mreža koja je nadživjela hladni rat

Janko Bekić

Duboka država o kojoj je ovdje riječ svoje začetke ima u prvim godinama hladnoga rata. Turska 1946. prelazi na višestranačje, a 1952. postaje članicom NATO saveza. Kao izravni susjed Sovjetskog saveza i zemlja koja na Bosporu i Dardanelima kontrolira brodski promet između Crnoga mora i Mediterana, Turska postaje izuzetno važna karika u obrani "slobodnoga svijeta" od komunističke opasnosti. Iz tog razloga NATO u njoj, kao i u desetak drugih europskih zemalja, uspostavlja tzv. *stay behind* mrežu, Turcima poznatiju kao kontragerilu, čija je zadaća pružiti oružani otpor u slučaju invazije SSSR-a i okupacije zemlje

U petak, 9. listopada, u crnomorskom gradu Rizeu (odakle potječe obitelj turskog predsjednika Erdoğana) održan je "Skup protiv terora". Među govornicima tog se dana našao i osuđivani član turskog kriminalnog miljea i ekstremni turanski nacionalist Sedat Peker.¹ Peker je pozvao oko četiri tisuće sudionika skupa da na ponovljenim parlamentarnim izborima 1. studenog svoj glas daju islamsko-konzervativnoj Stranci pravde i razvoja (AKP) te dodao: "Ako se policija i vojska umore, onda ćemo mi izaći na ulicu. A tada će krv teći u potocima" (Yücel 2015). Idućeg dana, oko 10 sati ujutro, ispred glavnog željezničkog kolodvora u Ankari eksplodirale su dvije bombe i usmratile 102 ljudi, mahom pristaše prokurdske Narodne demokratske stranke (HDP) i lijevo orijentirane sindikaliste. Okupljeni su se spremali na "Marš rada, mira i demokracije", kojim su željeli prosvjedovati protiv obnavljanja sukoba između turskih oružanih snaga i Kurdistsanske radničke stranke (PKK).

U satima koji su uslijedili državni je vrh prozivao uobičajene osumnjičene za takva zlodjela – radikalne islamiste i gore spomenute kurdske separatiste. Međutim, oni se nisu oglašavali, a onda je supredsjedatelj HDP-a Selahattin Demirtaş² reagirao na tvrdnje predsjednika Erdoğana kako se ovdje radi o napadu na nacionalno jedinstvo, uzvrativši: "Ovo nije napad na jedinstvo ili na državu, ovo je napad države na naš narod" (Yücel 2015). Demirtaş pritom nije mislio na državu koja je vidljiva golim okom, dakle na Republiku Tursku s pripadajućim simbolima, institucijama i organima reda, nego na tzv. duboku državu (*derin devlet*) čiji su postupci dramatično obilježili tursko društvo u drugoj polovici 20. stoljeća.

Janko Bekić, doktor političkih znanosti, viši asistent u Institutu za razvoj i međunarodne odnose. Svi stavovi izneseni u članku osobni su stavovi autora. E-pošta: janko@irmo.hr

NATO i protukomunističko podzemlje

Neki istraživači korijene duboke države pronalaze u daljoj prošlosti – u Specijalnoj organizaciji zloglasnog Enver-paše.³ Specijalna organizacija oformljena je 1911. kao gerila koja je trebala biti podrška regularnoj osmanskoj vojsci u Talijansko-turskom ratu oko Libije (Mango 2004: 101–102). Za vrijeme Balkanskih ratova 1912. i 1913. njoj su se pridružili i osuđeni

Tijekom 1980-ih godina legalne institucije ponovno stječu monopol nad primjenom sile, a ideološko nasilje gubi na intenzitetu. To je djelomično postignuto kooptiranjem desničarskih ekstremista u sigurnosne strukture

zločinci, kojima je ponuđena sloboda u zamjenu za odlazak na bojište. Zločinački element posebno je došao do izražaja za vrijeme Prvog svjetskog rata, kada je osnovna zadaća Specijalne organizacije bila masovno protjerivanje i ubijanje Armenaca i Grka u Maloj Aziji. No, organizaciju nisu činili samo ratnici, nego i političari i intelektualci, pa je ona sve do studenog 1918. funkcionirala kao svojevrсна vlada u sjeni (Bovenkerk i Yeşilgöz 2004: 594–595).

Ipak, duboka država o kojoj je ovdje riječ svoje začetak ima u prvim godinama hladnoga rata. Turska 1946. prelazi na višestranačje, a 1952. postaje članicom NATO saveza. Kao izravni susjed Sovjetskog saveza i zemlja koja na Bosporu i Dardanelima kontrolira brodski promet između Crnoga mora i Mediterana, Turska postaje izuzetno važna karika u obrani "slobodnoga svijeta" od komunističke opasnosti. Iz tog razloga NATO u njoj, kao i u desetak drugih europskih zemalja, uspostavlja tzv. *stay behind* mrežu, Turcima poznatiju kao kontragerilu, čija je zadaća pružiti oružani otpor u slučaju invazije SSSR-a i okupacije zemlje.⁴ Međutim, kontragerila (službeni naziv Taktičko mobilizacijsko vijeće) nije dokono čekala sovjetsku invaziju, nego je u rujnu 1955. izvela svoju prvu operaciju pod lažnom zastavom.⁵ Bomba podmetnuta pod rodnom kućom utemeljitelja turske republike Mustafe Kemala Atatürka u grčkom Solunu izazvala je pomno planirani protugrčki pogrom u Istanbulu, nakon čega je više desetaka tisuća Grka trajno napustilo Tursku, čime je dovršeno etničko čišćenje te zajednice iz Male Azije (Söyler 2012: 9).

Turske oružane snage u svibnju 1960. izvode prvi u nizu vojnih udara, nakon što je premijer Adnan Menderes najavio traženje ekonomske pomoći od SSSR-a. Među pokretačima prevrata je pukovnik Alparslan Türkeş koji krajem 1960-ih godina osniva Stranku nacionalističkog pokreta (MHP) i njezino paravojno krilo, ozloglašene Sive vukove. Upravo je nasilje između Sivih vukova i ljevičara na ulicama turskih gradova poslužilo kao uvod u drugi vojni udar koji je uslijedio 1971. godine. No,

umjesto da smiri političku situaciju u zemlji, puč iz 1971. tek je pokrenuo najgori val nasilja. Uslijedili su pokolji u Kizildereu (1972.), na trgu Taksim u Istanbulu (1977.), na sveučilištu u istome gradu (1978.), u Ankari (1978.) i Kahranmarašu (1978.). Žrtve su redom bili ljevičarski aktivisti i studenti, a počinitelji pripadnici kontragerile (sada pod nazivom Odjel za specijalno ratovanje), Sivi vukovi ili nepoznati napadači (Söyler 2012: 9). Treći vojni udar izbio je u rujnu 1980. pod vodstvom generala Kenana Evrena. Taj je udar posebno zanimljiv s obzirom na to da je Evren 25 godina kasnije u intervjuu za dnevni list *Sabah* priznao da je iza njega stajala duboka država (Kavakci 2009: 90).

Tijekom 1980-ih godina legalne institucije ponovno stječu monopol nad primjenom sile, a ideološko nasilje gubi na intenzitetu. To je djelomično postignuto kooptiranjem desničarskih ekstremista u sigurnosne strukture. Najpoznatiji je primjer član Sivih vukova i osuđivani krijumčar heroína Abdullah Çatlı koji od turske tajne službe dobiva zadatak eliminirati vođe armenske terorističke organizacije ASALA u Europi. No, 1984. počinje novo razdoblje za duboku državu koja će idućih 15 godina voditi prljavi rat protiv kurdskih separatista. Vojno-redarstvene operacije prepuštene su regularnim jedinicama, dok je kontragerila zadužena za teroriziranje kurdskog stanovništva i izvođenje atentata na poduzetnike osumnjičene za financiranje PKK-a. Krajem desetljeća, kao treći čimbenik u borbi protiv organizacije Abdullaha Öcalana, pojavljuju se još i kurdske seoske straže koje se regrutiraju iz plemena odanih vlastima u Ankari (Massicard 2010: 52–54).

Susurluk skandal – početak raskrinkavanja duboke države

Upravo je građanski rat između Turske i PKK-a omogućio kontragerili da preživi završetak hladnoga rata, dok su slične paravojne mreže u drugim europskim zemljama ugašene (npr. *Gladjo* u Italiji). Međutim, jedan će događaj sredinom 1990-ih godina razotkriti duboku državu, čime ujedno počinje proces njezine degradacije. Trećeg studenog 1996. kod gradića Susurluka u sjeverozapadnoj Anatoliji dogodila se prometna nesreća u kojoj se kamion zabio u blindirani Mercedes ankerskih registracijskih oznaka. Troje od četvero putnika u Mercedesu je poginulo: visoki policijski dužnosnik Hüseyin Kocadağ, ranije

Upravo je građanski rat između Turske i PKK-a omogućio kontragerili da preživi završetak hladnoga rata, dok su slične paravojne mreže u drugim europskim zemljama ugašene

spomenuti ekstremist i kriminalac Çatlı i njegova djevojka, bivša misica Gonca Us. Jedini preživjeli bio je poglavar moćnog kurdskog plemena iz područja Sivereka i zastupnik u turskom

parlamentu Sedat Bucak.⁶ Policija je u smrskanom automobilu pronašla sedam komada različitog vatrenog oružja i dva pri-gušaivača, a kod Çatlija i osobnu iskaznicu, dozvolu za nošenje oružja te diplomatsku putovnicu pod lažnim imenom. Javna tajna o sprezi politike, organa reda i kriminalnog miljea sada je postala dokazana činjenica o kojoj su bez zadržke počeli izvješćivati mediji svih svjetonazorskih predznaka (Massicard 2010: 43–45). Ipak, prije nego što se mogla provesti temeljita istraga, Turskoj se u veljači 1997. dogodio četvrti i, zasada, posljednji puč u kojem je svrgnut prvi otvoreno islamistički turski premijer i Erdoğanov mentor Necmettin Erbakan.⁷

Pet godina kasnije AKP osvaja dvije trećine mandata na parlamentarnim izborima i s takvom plebiscitarnom podrškom kreće u dubinsku reformu turskog političkog sustava i društva u cjelini. Stranka ispočetka njeguje imidž umjereno konzervativne stranke desnog centra koja nastoji ojačati demokraciju (uključujući zaštitu manjina) i vladavinu prava te približiti Tursku članstvu u Europskoj uniji. EU to honorira otvaranjem pregovora o članstvu u listopadu 2005. godine. AKP će još jednom uvjerljivo pobijediti na parlamentarnim izborima i progurati paket ustavnih reformi na referendumu⁸ prije nego se 2008. posveti onomu što je većina promatrača očekivala od samoga početka Erdoğanove vladavine – obračunu s dubokom državom.

Sudski proces nazvan Ergenekon,⁹ protiv urotnika koji su, kako se tvrdi u optužnici, 2003. i 2004. planirali puč protiv

Činjenica je da je AKP profitirao od poluratnog stanja u kojem je vođena ponovljena kampanja jer je na parlamentarnim izborima 1. studenog znatno popravio rezultat iz lipnja i dobio još jedan mandat za samostalno sastavljanje vlade, dok je HDP oslabljen i jedva je uspio prijeći najviši izborni prag na svijetu od deset posto

AKP-a, inicijalno je uživao podršku širokih slojeva društva. Turski su građani proces doživjeli kao prekretnicu i priliku da se rasvijetle ubojstva, otmice i nestanci tisuća ljudi; Kurdi su bili posebno zainteresirani da otkriju cijelu istinu o prljavom ratu koji je protiv njih vodila duboka država. No, uslijedilo je razočaranje. Proces nije zahvatio nasilno razdoblje 70-ih godina prošloga stoljeća niti je posvetio dovoljno pažnje sustavnom kršenju ljudskih prava Kurda 1980-ih i 1990-ih godina. Osim toga, podizale su se optužnice protiv brojnih novinara kao navodnih suradnika duboke države, iako su mnogi među njima godinama aktivno radili na njezinu raskrinkavanju. Sve je to utjecalo na stvaranje dojma da AKP zapravo nema namjeru iskorijeniti

paralelne strukture, nego ih očistiti od elemenata koje vidi kao potencijalnu prijetnju, prije svega u vojsci, i na koncu upregnuti duboku državu u ostvarenje vlastitih interesa (Söyler 2012: 10–11).¹⁰ Riječima istraživačkog novinara Ahmeta Şika, koji je i sam proveo jednu godinu u zatvoru u sklopu istrage u procesu Ergenekon:

"Mi zapravo svjedočimo zamjeni vlasništva i aktera Gladija, a ne njegovoj likvidaciji; zato jer AKP vrlo dobro zna da 'biti u vladi nije isto što i biti na vlasti'. Pravi uspjeh nije doći na vlast, nego znati kako ju zadržati. Vlast mora biti sačuvana pod svaku cijenu, legalno ili ilegalno, demokratski ili ne" (Şik 2012: 15).

Atmosferom straha do izborne pobjede?

Teška optužba iz pera jednoga od najcjenjenijih istraživačkih novinara u Turskoj vraća nas bombaškom napadu u Ankari u kojem je 9. listopada ove godine ubijeno preko stotinu ljudi. Iako su vlasti nekoliko dana kasnije objavile identitet dvojice bombaša samoubojica¹¹ – navodno se radi o pripadnicima Islamske države Iraka i Sirije (IDIS) – mnogi su napad pripisali turskoj dubokoj državi. Kao prvo, IDIS, koji se inače hvali svojim zlodjelima, nije preuzeo odgovornost za napad, nego je samo čestitao onima koji su ga izveli. Kao drugo, profil žrtava iz Ankare odgovara uobičajenom profilu žrtava kontragerile: ljevičari i Kurdi. I kao treće, pojavila se teza da Erdoğan između nekonkluzivnih parlamentarnih izbora u lipnju i ponovljenih izbora u studenom napadima poput ovoga u Ankari (i ranijega u Suruču, gdje su 15. srpnja pod sličnim okolnostima ubijene 33 osobe, također ljevičari i Kurdi) pokušava stvoriti atmosferu straha od koje može profitirati tako što će se glasačima predstaviti kao odlučujući faktor sigurnosti i stabilnosti države. Nasuprot tomu, pojavila se i tvrdnja kako je napad u Ankari PKK-ova operacija pod lažnom zastavom koja za cilj ima povećati podršku za kurdski HDP na ponovljenim izborima (Yücel 2015).

Kojoj se god interpretaciji priklonili, činjenica je da je AKP profitirao od poluratnog stanja u kojem je vođena ponovljena kampanja jer je na parlamentarnim izborima 1. studenog znatno popravio rezultat iz lipnja i dobio još jedan mandat za samostalno sastavljanje vlade, dok je HDP oslabljen i jedva je uspio prijeći najviši izborni prag na svijetu od deset posto. Dok se u Turskoj i izvan nje nastavljaju rasprave o tome je li Erdoğan demontirao ili prisvojio duboku državu, on kreće u novi interni sukob, ovaj put protiv donedavnog saveznika – propovjednika Fethullaha Gülena – čiji se pokret *Hizmet* (Služba) navodno pokušava infiltrirati u sve pore države i društva i u idućih dvadesetak godina preuzeti vlast. Turska je oduvijek bila, a po svemu sudeći će i ostati, izrazito plodno tlo za teorije zavjere, kao i za sukobe visokog i niskog intenziteta po nekoliko linija rascjepa.

Bilješke

1 Turanizam ili panturcizam jest pokret koji teži uspostavi velike turkofone države koja bi se prostirala od Balkana do Ujguristana u NR Kini.

- 2 HDP u sklopu svoje emancipatorske politike predviđa muško-žensko supredsjedanje na svim razinama stranke, a kod postavljanja kandidata vodi računa i o zastupljenosti osoba iz LGBT zajednice.
- 3 Enver-paša bio je jedan od trojice trijumvira koji su *de facto* upravljali Osmanskim Carstvom od državnog udara 1913. pa sve do završetka Prvog svjetskog rata. Poginuo je 1922. u sukobu s Crvenom armijom u Tadžikistanu. Ostalu dvojicu ubili su armenski osvetnici kao odmazdu za turske zločine nad Armencima.
- 4 *Stay behind* mreže trebale su funkcionirati kao protukomunistički pokreti otpora u slučaju invazije SSSR-a na zapadnu Europu. No, kako do te invazije nikada nije došlo, navedene su se mreže, među kojima je daleko najpoznatija bila talijanska *operacija Gladio*, fokusirale na obračune s političkim neistomišljenicima.
- 5 Operacija pod lažnom zastavom oblik je diverzije u kojoj se čin agresije lažno pripisuje suparničkoj strani kako bi se vlastito stanovništvo motiviralo za sukob.
- 6 Upletenost Bucaka u najveći skandal u turskoj modernoj povijesti nije spriječila birače da ga 1999. ponovno izaberu kao parlamentarnog zastupnika Stranke pravog puta (DYP). Bucak je 2006. osuđen na godinu zatvora zbog sudjelovanja u radu kriminalne bande.
- 7 Jedna od turskih specifičnosti jest da vojna uprava nakon puča nikada nije trajala dulje od tri godine. Relativno brzim povratcima na civilnu upravu vojska je željela dokazati kako nema ambiciju obnašati vlast, nego samo štiti kemalističke vrijednosti kada procijeni da su one ugrožene.
- 8 Turski su birači u listopadu 2007. s gotovo sedamdeset-postotnom podrškom izglasali promjene ustava, čija je glavna točka bila prelazak na izravno biranje predsjednika države, što predstavlja prvi konkretni odmak od čistog parlamentarnog sustava.
- 9 Ergenekon je mitsko mjesto u Srednjoj Aziji iz kojeg su Turci, prema narodnoj predaji, u 6. stoljeću krenuli u stvaranje Turskog kaganata.
- 10 Petog kolovoza 2013. izrečene su presude za ukupno 275 optuženika u procesu Ergenekon. Samo je njih 21 oslobođeno, dok su ostali osuđeni na zatvorske kazne. Među njima je i 19 doživotno osuđenih osoba. U žalbenom postupku (koji još uvijek traje) srušeno je više osuđujućih presuda, a okrivljenici su izašli na slobodu.
- 11 Yunus Emre Alagöz i Ömer Deniz Dündar.

Literatura

- Bovenkerk, F. i Yeşilgöz, Y. (2004). The Turkish Mafia and the State. U: Fijnaut, C. i Paoli, L. (ur.). *Organised crime in Europe. Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*. Dordrecht: Springer.
- Kavakci, M. (2009). Turkey's Test with Its Deep State. *Mediterranean Quarterly*. (20) 4: 83–97.
- Mango, A. (2004). *Atatürk*. London: John Murray Publishers.
- Massicard, E. (2010). The Political Articulation of the Criminal Milieu in Security Institutions: The Case of 'Gangs in Uniform' in Turkey. U: Briquet, J-L. i Favarel-Garrigues G. (ur.). *Organized Crime and States. The Hidden Face of Politics*. Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan, str. 41–72.
- Söyler, M. (2012). The Deep State: Forms of Domination, Informal Institutions and Democracy. *Perspectives: Political Analysis and Commentary from Turkey*. 1 (1): 8–11.
- Şik, A. (2012). Ergenekon as an Illusion of Democratization. *Perspectives: Political Analysis and Commentary from Turkey*. 1 (1): 12–15.
- Yücel, D. (2015). Anschlag in Ankara schürt Verschwörungstheorien. *Die Welt*. 10. listopada. <http://www.welt.de/politik/ausland/article147446736/Anschlag-in-Ankara-schuert-Verschwörungstheorien.html> (pristupljeno 20. listopada 2015.)